

С.Ж.Бралина, Ю.В.Демьянова

Қазіргі ауызша әңгіменің жанрлық табиғаты

Мақалада дәстүрлі халық проза мен қазіргі сөйлеу жанры ортасында феномен ретінде пайда болған қазіргі ауызша әңгіменің жанрлық табиғаты қарастырылды. Осы мақсатта дәстүрлі халық прозаның жанрлары, олардың жүйелерін бағалайтын әр түрлі концепция тәсілдері сипатталды, бір кезде бір жанрлардың актуалды, ол басқалардың ұмытылып қалғанының себептері айқындалды. Қазіргі фольклордың күйі, инновациялық жанрлардың және жаңа фольклор өкілдері пайда болуының зерттелуіне ерекше назар аударылды. Сөйлеу жанрларын вербалды коммуникацияның және ауыз мәдениетінің феномені ретінде қарастыру — мақаланың маңызды аспекті. Қазіргі ауызша әңгіменің аса кең түсіну көзқарастары сыни тұрғыдан талданды. Бүгінгі фольклорлық және постфольклорлық дәстүрлерді қамтыған қазіргі ауызша әңгіменің жанрлық белгілерін табу жолдары ұсынылады.

In the article the genre's nature of the modern oral narrative as the phenomenon, which were being between traditional genres of the folklore prose and modern speech's genres. For this purpose textologic, semiotic, functional peculiarities of the folklore text are revealed. Investigation concerning the problem of traditional and modern folklore, its identification features, types and peculiarities of existence is the matter of conceptual importance for this article. Special attention is paid to contemporary conceptions of folklore text.

ӘОЖ 398.22:82.091(574)

Б.С.Рақымов, Ш.С.Дәулетбаева

Қарағанды «Болашақ» университеті

«Қабанбай батыр» жырының көркемдік мәселелері

Мақалада елі мен жері үшін күрескен Қабанбай батырдың эпикалық жырға айналуы, жырдың тарихқа қарым-қатынасы сөз болады. Эпикалық шығарма Қабанбай өмірінің дәуірлік жағынан батырлық бейнесін жасап, келер ұрпаққа үлгі-өнеге етеді. Бізге белгілісі Қабанбай батыр жырының 17 нұсқасы болса, сол нұсқаның бәрінде де өткен тарихтың ізі, сәулесі бар екендігін батырға қатысты жыр түсіндіріп береді. Жырда Қабанбаймен қатар сол кезеңдегі қазақтың айтулы тұлғалары суреттеледі. Бұдан жырдың дәуір шындығынан шалғай кетпегендігін аңғарамыз.

Кілтті сөздер: XVIII ғасыр, казак халқы, Қабанбай, Дарабоз, Хан батыры, ірі қолбасшы, жасақтың бас сардары, тарихи тұлға, Қаракерей Қабанбай батыр, ерлік шежіресі, аңыз-әңгіме арқауы, қарасөз үлгілері, эпикалық жыр, эпикалық мұра, поэтикалық болмыс-бітім.

XVIII ғасырдағы қазақ халқының елі мен жерін қорғауда өшпес ерліктің өнегесін қалдырып, халқы құрметтеп Қабанбай, Дарабоз, Хан батыры атандырған ірі қолбасшы, жасақтың бас сардары, тарихи тұлға Қаракерей Қабанбай батыр еді. Халқымыздың ерлік шежіресіне байланысты немесе «ақтабан шұбырынды...» кезіндегі зұлмат пен нәубет қатар келген тұстағы тарихқа үңілген қаламгерлер мен тарихшылар назарынан Қабанбай батыр тысқары қалмаған. «Айтуларға қарағанда, Қабанбай жонғарларға қарсы соғысқа 103 рет кірген. Бұл ұрыстардың көбінде батыр жеңіспен оралып, елдің алқауына бөленген. Ел алдындағы ерлігін еске алып, Абылай хан өзінің айтқан серті бойынша оған «Дарабоз», «Хан батыры Қабанбай» деген құрметті атақтар берген» [1; 38], — дейді Шыңжаң өлкесінің тарихшылары батырға қатысты шығарылған еңбектерінде. Академик М.Қозыбаев: «Абылай ханның даналығы мен көрегендігі осы бір дала демократиясы мен хандық диктатураны бір жүйеге сая білді. Бөгенбай батыр бастаған, Қабанбай қостаған жаужүрек батырлар Абылайдың семсер ұстаған қолы болса, Бұқар мен Төле би бастаған шешендер мен көрегендер тобы Абылайдың сезімтал жүрегі болды» [2; 31], — деп жазады.

Әйгілі батыр Қабанбай батыр туралы Құрманғали Халидидан бастап, сандаған тарихшы ғалымдар пікірлері баршылық. Сол ғалымдардың көбінесе басшылыққа алатыны, деректер мен дәйектер іздейтіні Қабанбай туралы ел айтқан аңыз, өлең, жырлар болатын. Батырдың көзін көрген Бұқар жырау, Ақтанберді, Тәттіқара, Үмбетей жыраулар толғауларында да Қабанбай есімі елдің жоқтаушысы, ерліктің ерен тұлғасы ретінде сипатталады. Сондай-ақ ел аузында аңыз әңгіме

арқауына айналған батырдың ерліктері, жекпе-жектері, астындағы тұлпары Кубас аты жайындағы қарасөз үлгілері бірте-бірте көлемді эпикалық жырларға ұласқаны зерделенген [3]. Қазіргі зерттеулердің нәтижесінде «Қабанбай батыр» жырының 17 нұсқасы белгілі екендігі нақтыланып, эпикалық мұраның поэтикалық болмыс-бітімі сараланған [4; 84]. Батырдың ерлік ісін көрсетуге қатысты жырдың көптеген нұсқасының оқиғалары бір арнаға тоғысып, кейбір кісі есімдеріне байланысты айырмашылықтары болмаса, Қабанбайдың ерлігіне қойылған ескерткіш деуге тұрарлық екендігі ғалымдар тарапынан өз дәлелін тапқан.

Жырдағы оқиғалар үш ірі қактығыс төңірегіне топтасады:

- 1) Қабанбай мен жау батыры;
- 2) Қабанбай мен Дәулетбай;
- 3) Қайта айналып шапқан жау.

Бұл нұсқалардың құрылысына өзек болған. Жырдың басталуы әр түрлі болып келеді. Мысалы:

*Қазақта бұдан бұрын болып өткен,
Сөйлейтін Қаракерей Қабанбайдан.
(Сағымбаев М. нұсқасы. Қаракерей Қабанбай. 1933 ж. Көлемі 620 жол).*

*... Халыққа батыр едің тиген пайдан,
Абырой бірдей болған ақыл айлаң.
Үш жүзде ұран болып, даңқың шығып
Аруағың естілетін анадайдан.
(Әлібеков Қ. Қабанбай батыр. 1974 ж. жазылған нұсқасы. Көлемі 580 жол).*

*Базардан бақша-бақша бөз келеді,
Атқан оқ ажалдыға кез болады.
Жамағат құлақ салып сөз тыңдасаң,
Азырақ Қабанбайдан сөз келеді.
(Мергенбаев Б. Қабанбай туралы жыр. Қолжазбада Бұқардың жыры деген сөз де бар. Көлемі 694 жол. Қара сөзбен басталатын нұсқа).*

*Шұбарым, арғымағым, жүлде алғаным,
Басынан Арқаұлының күн шалғаным,
Жиылса Арғын, Найман, өңкей қазақ
Сөз еді ер Қабанбай ұйғарғаным.
(Ахметов Е. Қабанбай батыр. Көлемі 1120 жол).*

Бұл нұсқаның басталуы Ш.Кәрібаев, Е.Қайырбеков нұсқаларымен үндеседі.

*Бір қисса сөз бастайын Қабанбайдан,
Шын батыр болмаса да сөз шығар қайдан.
Соғысқан қазақ-қалмақ заманында
Ерлігі жұртқа мәлім жарық айдан.
(Мағзиев Т. Қабанбай батыр. 1977 ж. тапсырған. Көлемі 1150 жол).*

Жырды айтушылардың алғашқы шабыт шақырып, тыдаушыны өзіне бейімдеуі осылай басталған [3; 94].

*Қабекең сан соғыста ерлік еткен,
Өтседе талай заман бізге жеткен.
Қабекең бір жорықта жүргенде
Қалмақ кеп бір руын шауып кеткен.
Қос аттап күндіз-түні тынбай шауып,
Тездетіп Қабекеңе хабар еткен.
Орта жүз, арғын-найман алысыңды,
Қалайша жауға берсін арысыңды.
Батырдың Қабанбайдай заманында,
Дұшпанға беріп пе еді намысыңды.
Естіп бұл хабарды Ер Қабанбай
Қайғырды қалам ба деп кек алалмай.*

*Қайғылы ер Қабанбай дегенді естiп,
Мұрыннан iздеп кептi ер Боранбай.
Ер жақтап келiп жатыр батыр қалмай,
Ұлы күш бола алама жұрт жиылмай.
Бас қосты тамам батыр дегендi естiп,
Келiптi Қанжығалы қарт Бөгембай... [5; 183], —*

деп жалғаса береді. Бұл баяндаулардан байқағанымыз, қалмақтың қарсы келіп, қазаққа шабуыл жасағанына Қабанбай батырдың тосылмағаны, оның жанына рулас батырлардың — ер Боранбай, қарт Бөгембай, батыр Барақ, ер Баймұрат, Еркінқожа, Бердіқожа, ер Дәулетбай, ер Жәнібектердің жиналуы сөз болады. Яғни, оқырмандарды «батырлық өлшемі — ерлік, елдіктің өлшемі — бірлік» екендігін дәлелдеу болатын [4; 48].

Қазақ пен қалмақ арасындағы соғыс Алакөл маңында болғаны белгілі. Жырдың көп нұсқаларында Қабанбайдың жекпе-жекке шығатыны қырғыз болса, кей нұсқаларында қалмақ делініп отырғанын байқаймыз. Бұның себеп-салдарын фольклортанушы-ғалымдар Б.Әбілқасымов [6], З.Сәнік [1], Б.Рақымовтар [3–5] түсіндірген еді. Жырда:

*... Батырлар асығуда тез жетуге
Кейiнгi елден шыққан күнiн санап.
Жүрiсi ұлы дүбiр той секiлдi,
Ән салған екi-екiден өңшең манап.
Жол жүрiп бiр ай болды деген кезде,
Жақындап Алакөлге келдi таяп.
Қалың қол жолда жүрдi бiр ай қатты,
Қамшылап астарында мiнген атты.
Жеттi де Алакөлге қосын тiгiп,
Табжылмай ат семiртiп бiр ай жатты.
Ап жүрген азық-түлiк қор таусылып
Бескүндеi тамақ таппай қарап қатты [5; 184], —*

деп бейнеленеді.

«Жекпе-жекке» шыққан қазақ пен қалмақ күресінде:

*... Тигiзбей Әтеке де қағып қалды,
Дұшпанға бұ да батыр жол бермеген.
Қылса да қандай қайрат болар емес,
Қайраты артық екен өзге ерден.
Әтеке қайта оралып шоқпар ұрды,
Көрмейдi ер Барақты адам гұрлы.
Шоқпардың зардабынан басы айналып,
Шыдамай батыр Барақ атын бұрды [5; 186].*

Қалмақтың Әтеке батырына әлі келмеген Барақ батырдың беті қайтады. Енді бұл Әтеке батырға қарсы шайқасқа Дәулетбай батыр шығады.

*Дәулетбай орай тауып найза салды,
Әтеке тигiзбестен қағып қалды.
Неғылсақапы кетпеу жан таласып,
Iстеп жүр соғыстағы барша амалды.
Қабекең қарап тұр ет артын байқап,
Әтеке Дәулетбайды қалды шайқап.
Сауытты жыртып етке найза батып,
Шыдамай Дәулетбай ер шықты тайқып [5; 187], —*

деп келеді өлең жолдары. Бұдан аңғарғанымыз, қалмақтың дес бермес Әтеке батырына тең келер батырдың қарсы тұра білуі еді. Бұл тартысқа түскен «арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты» Қабанбай батырдың жекпе-жекке шығуы болатын.

*... Салған найза сынып жатыр бытырлай,
Қояр емес бiрiн-бiрi жапырмай,
Қан талап екi көзiн жұлысып жүр
Арты қалай болар екен, япырмай.
... Екеуi де тайсалатын ер емес,*

Біріне өлмей бермес намысты.
 Шашақты қолда найза сабы тулы,
 Қубас ат шапқан сайын дамытулы.
 Көз қыры Қабекеңнің түсіп кетсе,
 Сауыттың бас түймесі ағытулы.
 Найзаны әдетінше оңдап алды
 Дәл көздеп бұғанадан ұрып қалды.
 Өкіріп аттан қалмақ құлап түсіп,
 Құшақтап қара жерді жатып қалды.
 Қансырап аттан қалмақ құлаған соң,
 Жібермей астындағы атын алды.
 Қабекең әлі мықты боз баладан,
 Кәпірді неге қойған бағанадан.
 Сүйсініп жауға қылған ерлігіне
 Көргендер Қабекеңе болыпты таң [5; 187].

Бұл көріністер батырдың шын мәніндегі күрестегі жеңісінің айғағы! Батыл, ержүрек, қайсар, қарсы келген дұшпанға төтеп бере алатын қазақ батырларына тән мінез, тән қасиет. Осы ерліктің еркіндікке апарар бірден бір жолы екенін, сол арқылы аңсаған арманға — егеменділікке, тәуелсіздікке қол жеткізу екендігін батыр саналы ұққан. Жыр оқиғасы тек осы бір жекпе-жектің желеуімен кетпеген. Батырдың ерліктері, астындағы тұлпары, өмірінің соңғы кезеңі, ақырғы айқастары арқылы жырдың оқиғалары дамытыла түскен. Эпикалық шығармада қазақ халқының мекен еткен кеңістік атаулары, батырдың майдандас серіктері, ұрпақтары мен азаттық жолындағы күрестің үзік-үзік елестері жыр сюжетінде енгізіліп отырған.

Ең бастысы, тарихи кезеңнің сыр-сипатын, дәуірдің елесін тап басуымен жыр құнды қазынамыз бола бермек.

«Қаракерей Қабанбайдың есімі әрқашан қазақ елінің есінде. Әрі ұрпақ оны ұмытпауға, қадірлеуге міндетті. Елі бардың ері бар. Сонау Тарбағатайда тау мен тастың қиырында ата жауын қасқая қарсы алып, кеудесін оққа төсеп айқасып, еңку-еңку жер шалып, егеулі найза қолға алды. Түн қатып, толарсақтан қан кешті. Жұртымен бірге қабырғасы қайысты. Ұрпақ үшін дұшпанымен сайысты. Қазақтың рухын биік ұстап, намысын жерге тапталпады. Халқы оны құрметтеп Қабанбай, Дарабоз, Хан батыры деп атады. Бұл қазақ әскерінің қолбасшысы, бас сардары Қабанбай еді. Дүниеден өткен Еділдің, қыпшақ Байбарыстың, ұзын найза Тәуекелдің, еңсегей бойлы ер Есімнің ерлік істерін жалғастырушы Ұлы Даланың тағы бір ірі тұлғасы, ерен батыры еді» [7].

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сәнік З., Садықанұлы Б. Қаракерей Қабанбай: Аңыз, зерттеу, қиссалар. — Алматы: Жазушы, 1991.
- 2 Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. — Алматы: Қазақстан, 1994. — 31-б.
- 3 Рақымов Б.С. Тарихи жырлар тағылымы. — Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 1997.
- 4 Рақымов Б.С. Тарихи эпос табиғаты. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1999.
- 5 Рақымов Б.С. Қазақ тарихи жырлары: Хрестоматия. — Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2009.
- 6 Әбілқасымов Б. Қаракерей Қабанбай батыр // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. — Алматы: Ғылым, 1979. — 91–114-б.
- 7 Күмісбайұлы Ш. Қаракерей Қабанбай. — Алматы: Аруна, 2006. — 89-б.

Б.С.Рахимов, Ш.С. Даулетбаева

Художественные проблемы эпоса «Қабанбай батыр»

Статья посвящена образованию эпического сказания о Кабанбай батыре, защищавшем свой народ, землю, а также влиянию сказания на историю казахского народа. Эпическое сказание, описывающее вековой героический образ Кабанбай батыра, дает воспитательный пример будущему поколению. Нам известно 17 вариантов сказаний Кабанбай батыра. В сказаниях даются образы Кабанбай батыра, а также известных в то время казахских личностей.

The article is devoted to the formation of epic folk legend about Kabanbay batyr, who defended his people and lands, about influence of this epic folk legend on the history. The Epic folk legend described ancient heroic image Kabanbay batyr gives education example to future generation. We known only 17 variants of the folk legends Kabanbay batyr. In folk legend is given image Kabanbay batyr, as well as future in that time of the known kazakh personalities.

УДК: 808.03
С 28

Н.В.Заикина, А.Ш.Сейдалиева

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Яссауи, Туркестан

К проблеме перевода реалий в романе М.Ауэзова «Абай Жолы» на русский и английский языки

При переводе произведений М. Ауэзова возникает проблема перевода казахских реалий. Реалии обозначают понятия, чуждые для других культур, всегда представляют в процессе перевода особую сложность. В данном случае изучены и проанализированы реалии в романе «Абай Жолы», отражающие действительность казахского народа, его быт, культуру, историю. Переданы особенности методов перевода этих реалий с языка подлинника на русский и английский языки и сравнены методы перевода, раскрыты трудности перевода реалий. Даны понятие о реалии, структура ее значения и классификации, а также основные концепции переводимости и непереводимости реалии в теории перевода.

Ключевые слова: анализ и сравнение методов перевода, способы перевода, выдающийся представитель казахской классической литературы, изображение пути поэта, душевный настрой, специфика жизни, жители степи, национальный характер, судьба народа.

Целью данного исследования являются анализ и сравнение методов перевода реалий в эпическом романе Мухтара Ауэзова «Абай Жолы» с казахского языка на русский и английский языки. Из многочисленных способов перевода мы рассмотрели наиболее употребимые, такие как транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный перевод, при помощи «аналога» раскрыли преимущества и недостатки.

Мухтар Омарханович Ауэзов — выдающийся представитель казахской классической литературы, поднявший казахскую прозу до уровня европейской. Венец его творческого пути — роман «Путь Абая». Центральная тема романа — путь казахского народа из средневековья к более прогрессивному общественному устройству. Раскрывается она новаторски, своеобразно, через изображение пути поэта к народу, через становление художника как властителя дум трудовых масс, борца за их свободу и счастье.

М.Ауэзов известен как один из создателей современного казахского литературного языка. «М.Ауэзов... с блеском владел родным языком.» [1;52]. И в своих произведениях писатель широко и мастерски использовал богатство устного народного творчества. Казахский язык, который веками впитывал душевный настрой, специфику жизни и быта жителей степи, их историю, обогащенный гением писателя, широко и многообразно воспроизвел в богатейших красках и с огромной силой национальный характер и судьбу народа.

Литературоведы и мастера художественного перевода отмечают, что национальная окраска литературного произведения часто выражается через национальные реалии. И чем ближе произведение по своей тематике к народной жизни, а по статистике — к фольклору, тем ярче проявляется его национальный колорит [2; 28].

Известный голландский языковед Э.М.Уленбек утверждал: «...знания языка — источника и переводящего языка не достаточно. Переводчику необходимо также знать культуру народов, говорящих на данных языках» [3; 21]. Необходимым условием правильной интерпретации реалий является наличие у получателей текста или у переводчика как посредника коммуникации экстралингвистических знаний.